

Norsk Arkeologisk Selskaps tur til Nord-Rogaland og Harald Hårfagres rike 12.-15. juni 2009

Referat ved Kari Myklebust og Elisabeth Farnes

Norsk Arkeologisk Selskaps sommertur gikk i 2009 til Rogaland og Harald Hårfagres rike. Turen var lagt opp av styret i Norsk Arkeologisk Selskap i samarbeid med Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger. 62 medlemmer deltok.

Fredag 12. juni

Avreise kl. 8.40 med fly SK308 fra Gardermoen til Haugesund Lufthavn, Karmøy, hvor vi ble møtt av en hyggelig bussjåfør med en dobbeltdekker buss som skulle frakte oss rundt i de fire dagene turen varte.

Første dag skulle vi tilbringe på *Avaldsnes*, Norges eldste kongssete, som har en rekke interessante kulturminner. Her ligger Olavskirken, Håkon Håkonssons steinkirke fra ca. 1250, flere gravhauger, bautasteiner og spor etter bosetting og havn. Avaldsnes er kjent som en av Harald Hårfagres kongsgårder, anlagt ca. 870 ved den smaleste delen av Karmsundet, men det er ennå ikke arkeologisk bevist nøyaktig hvor kongsgården lå.

På parkeringsplassen ved kirken ble vi møtt av vår kunnskapsrike og inspirerende guide, Marit Synnøve Veia, som skulle vise oss omkring på Avaldsnes. Marit som er leder for Avaldsnesprosjektet, var kledd i en kvinnedrakt fra vikingtiden.

I området rundt kirken var det flere gravhauger og spor etter bosetting. Marit fortalte at Avaldsnes ikke bare var et strategisk viktig sted for kontroll av skipstrafikken gjennom Karmsundet, men det var også et "hellig" sted der mektige folk ble gravlagt gjennom tidene.

Vi stanset først ved *Kongshaugen* som lå like ved kirken. Haugen, som i dag er dekket med torv, er knyttet til sagaens kong Augvald - kystens hersker som holdt folk i "auge"- men den kalles også "Dåpshaugen" da det iflg. en annen tradisjon var stedet der Olav Tryggvason døde rogalendingene.

Prøvegravninger der i 2005 viste fem gravanlegg. På *sletta* ved Kongshaugen ble det gjort prøvesjaktning (1993) og geofysiske undersøkelser (2009), og det ble funnet bosettingsspor fra YRT og FVT (c. 200-600 e. Kr.). *Pakterhagen* ble prøvegravd i 2006, og en steinbrolegning, trolig et gulv, kunne på grunnlag av funn (bakstehelle, vevtyngte) dateres til VT/tidlig MA (c. 800-1200 e. Kr.). Her ble det også funnet vegggrøfter og stolpehull som mest sannsynlig er fra EJA. Marit fortalte at det også ble funnet stolpehull på *parkeringsplassen* og store brannflak, muligens etter kongsgården som Hanseatene brente i 1368. I 1986 fant Karmøy kommune en hemmelig gang på parkeringsplassen som antas å være fluktgangen fra kongsgården. Tilslutt fikk vi en orientering om Avaldsnesprosjektet som ble etablert i 2004 med hovedformål å finne vikingtidens kongsgård, og Karmøy kommune har nå tatt et initiativ til å starte større arkeologiske utgravninger i samarbeid med Kulturhistorisk museum i Oslo.

Vi gikk deretter inn i *Olavskirken* som ble bygd som kongelig kapell av Håkon Håkonsson c.1250. Kirken er viet til Hellige Olav og er den fjerde største landskirken i Norge. Størrelsen på kirken understreker at det var viktig for kongemakten å legitimere Avaldsnes som maktsenter og gammelt kongssete.

Allerede på Olav Tryggvasons tid c. 995 skal det ha stått en kirke her.

Under Håkon V Magnusson (1270-1319) ble kirken kollegiatkirke, (dvs. kongen kunne utdanne og ordinere prester), og kirken er den eneste av de 4 kollegiatkirkene

i landet som fremdeles står. Den er bygd i ung-gotisk stil, og med sine spissbuer og rosetter viser den nær slektskap med Bergensgotikken. (Antagelig var det de samme engelske byggmestrene). Olavskirken var et viktig stoppested for pilegrimer som dro kystleia til Nidaros.

Koret i kirken er best bevart. Reformasjonen kalket over maleriene, men en del er restaurert fra 1835 og framover. I gulvet kunne vi se gravstedet til islendingen Tormod Torfæus (1636-1719) - kongelig dansk historiograf som skrev Norges historie. Han bodde mesteparten av livet sitt på Karmøy, og Jorunn Vandvik Johnsen holdt et morsomt innlegg om hans liv.

Avaldsnes har vært i statlig eie helt siden Reformasjonen.

På nordsiden av kirken sto "*Jomfru Marias Synål*", en 7m høy bautastein som heller innover mot kirken. Sagnet forteller at Dommedag kommer den dagen steinen berører kirken (i dag er det 9,2cm igjen). Bautaen er den eneste som er igjen av fem oppreiste steiner i en steinsetting fra et førkristent kultanlegg.

På høyden nord-øst for koret i kirken har den berømte *Flagghaugen* ligget. Haugen som var over 40m i diameter og 5m høy, er nå fjernet, men vi kunne ennå se ytterkanten av haugen på østsiden av kirkegården. Ved utgravningen i 1830-årene ble en av de rikeste og mest velutstyrte gravene fra YRT (c. 200 e.Kr.) funnet. Her lå en høvding gravlagt med fullt våpenutstyr og med mange bruks- og pyntegjenstander av gull, sølv, bronse og glass. Den massive armingen av gull veide hele 590g. Flagghaugen inneholdt flere unike romerske gjenstander enn noen annen grav i Skandinavia fra denne tiden.

På veien ned til Nordvegen Historiesenter passerte vi *Paktertunet* hvor det også i 2006 var gjort arkeologiske undersøkelser med funn av flere stolpehull både fra E og YJA, og vi passerte "*Kuhaugen*" hvor, i følge sagnet, kong Augvalds hellige ku skal være gravlagt.

Nordvegen Historiesenter som er tegnet av ark. firmaet Telje, Torp og Aasen, ble åpnet i 2005 da Avaldsnes ble valgt til Rogaland fylkes tusenårssted. Tema for bygget var "Mimes Kilde" (kunnskapens brønn), og mesteparten av museet er lagt under bakken av hensyn til Olavskirken, kulturminnene og landskapet rundt.

I "vindussalen" i 1. etasje lå Kongshallen hvor vi ble presentert for Harald Hårfagre, rikssamleren og dynastigrunnleggeren. Deretter ble vi guidet gjennom en 4000 år lang maritim historie om Nordvegen og Karmsundet og presentert for stormennene som bodde i dette området gjennom tidene og som er gravlagt i de store haugene langs Karmsundet.

Etter lunsj på historiesenteret, var det anledning til å gå litt rundt på egenhånd.

Siste post på dagens program var besøk på *Vikinggården på Bukkøy* hvor det også var vikingfestival. På veien fortalte Marit om de marinarknologiske undersøkelsene av havnen i 2000 og 2003 der det ble funnet rester etter flere båter fra middelalderen (bl.a. en blanding av kogge og nordisk skip) i et 3m tykt mudderlag i det indre havneområdet. Pollen i mudderlaget gikk helt ned til 900- tallet.

Etter en kort spasertur ned forbi havnen kom vi til Vikinggården som besto av flere hus: langhus, gropehus, rundhus og et stort naust. Ved brygga lå også rekonstruksjoner av ulike båttyper. Marit orienterte om husene som er rekonstruert av arkitekt Jochen Komber. Komber, som har spesialisert seg på forhistoriske hus, har tatt utgangspunkt i flere historiske og arkeologiske kilder. Langhuset på 23 x 5m er en rekonstruksjon av Omagården i Time kommune fra ca. 950, og det sto ferdig i 1997.

Vikinggården blir brukt som historisk leirskole, men er åpen om sommeren for publikum. Det drives også eksperimentell arkeologi på gården. Etter å ha besøkt vikingmarkedet og tatt farvel med Marit som ble overrakt Selskapets belte, gikk vi tilbake til bussen og kjørte til Clarion Collection Hotel Amanda i Haugesund hvor vi skulle tilbringe de neste 2 nettene. Middag på hotellet.

Lørdag 13. juni

Vi ble møtt på hotellet av vår guide, arkeolog Arnfrid Opedal fra Universitetet i Stavanger. Hun hadde tatt turen opp til Haugesund grytidlig om morgenen for å følge oss hele dagen omkring på Karmøy og fastlandssiden.

Første stopp på dagens program var *Haraldshaugen* litt nord for Haugesund. Monumentet ble reist til minne om Harald Hårfagre og Rikssamlingen i 872, og avdukingen i 1872 var en stor begivenhet med kronprins Oscar (II) til stede sammen med 20.000 mennesker. Rundt den store haugen, som har en 17m høy granittobelisk i midten, er det reist 29 mindre steiner, en for hvert av de gamle fylkene Harald la under seg. I fotstykket på bautaen var det innfelt en bronseplate med relieffer og innskrifter. Sør for haugen ble det funnet en rik mannsgrav fra 900-tallet (en krigergrav), og det er også funnet ruiner etter en kirke som sto her på den gamle gården Gard.

På *Krosshaug*, c.75m sørøst for Haraldsmonumentet, sto et høyt og smalt steinkors. I alt kjenner vi 24 slike kors fra Rogaland. De i Nordfylket er høye og slanke, mens de i sør, på Jæren, er mindre og buttere. Korsene, som viser påvirkning fra irske og engelske kors, er vanskelige å datere, men de skriver seg fra den første kristne tiden (900-tallet) før kirkene ble bygd. Arnfrid fortalte at det har stått flere tidlige steinkirker i området, på Avaldsnes, Bø, Gard og Skåre. I tillegg er det funnet 3 andre steinkors her. Hvor graven til Harald Hårfagre lå, er ikke arkeologene sikre på.

Vi kjørte tilbake gjennom Haugesund og stoppet på Norheim like under den dominerende Karmsundbroa der sundet er på sitt smaleste. Her lå "*De fem dårlige jomfruer*" et stjerneformet (trekantet) gravanlegg med fem bautaer fra YRT (c.300 e. Kr.). I dag er bare de oppreiste steinene synlige. Sagnet forteller at Olav den Hellige dro forbi her, og at fem ville jenter ville ha ham (derav navnet "*De 5 dårlige jomfruer*"). I gravanlegget, som ble gravd ut samtidig med Flagghaugen på Avaldsnes, ble det funnet romerske mynter og et bronsekar med brente bein fra en middelaldrende mann. Beina var pakket inn i en tøybylt sammen med bjørneklør. Heid Gjølstein Resi ga en interessant orientering om de romerske bronsekarene (vestlands- og østlandskjeler) som er importert til Norge via Nord- eller Mellom Europa.

Fra Nordheim pekte Arnfrid ut de store gravhaugene fra YJA som lå langs Karmsundet: Storhaug, Grønhaug og Salhusaugen.

I *Salhusaugen*, som opprinnelig var en svær haug (43m i diameter og 5m høy), ble det funnet pilespisser, keramikk og tresaker, bl.a. spader. C14 prøver av treverket daterer haugen til slutten av 500/begynnelsen av 600-tallet. Det ble ikke funnet noen grav i haugen, og det er derfor mulig at det slett ikke har vært noen gravhaug, men kanskje en minnehaug (kenotaf) over en høvding. Det fins få storhauger i området fra samme tid.

I *Storhaug*, som ligger på gården Gunnarshaug, ble det i 1886-87 funnet en særdeles rik skipsgrav (Lorange). I haugen som var 45-50m i diameter og 5-6m høy - den største på Karmøy- ble det funnet et 22,5m langt skip med kjølen gravd ned 3m

under bakkenivå. I skipet lå et stort gravkammer med en rik utrustet høvdinggrav, bl.a. ble det funnet våpen, smedredskaper og smykker (derav en stor armring i gull) og to sett spillebrikker av glass og rav. Gravleggingen er nylig datert til 779 e. Kr. (Niels Bonde – dendrodatering), og den er enestående i sin tid. Gravgavene som denne høvdingen hadde fått med seg, viser nær kontakt med frankerne - den nye stormakten i Europa på denne tid – og Storhaughøvdingen er gravlagt som en frankisk aristokrat i et stort, norrønt skip.

Grønhaug, som ligger på gården Bø i Torvastad, ble gravd ut av Gustafson og Shetelig i 1902 (dvs. 2 år før Oseberg). I haugen som var 30m i diameter og 4-5m høy, lå et 15m langt skip med et svært ødelagt gravkammer. Haugen var tydelig blitt plyndret av gravrøvere, men likevel var en rekke fine gjenstander bevart, bl.a. ble det funnet dun fra dyner, fragmenter av billedvev, en bronsering og biter av klede.

Graven i Grønhaug er nylig datert til c.790-95 e. Kr. (Niels Bonde - dendrodatering). Arnfrid fortalte at trevirke i disse skipene og trevirke i Osebergskipet stammer fra samme sted. I området rundt Etne og innover i Vindafjord var det godt med eikeskog, og her lå det også store skipsbyggerier. Har vi en forbindelse her mellom Avaldsnes og Vestfold, eller kan skipene være laget et tredje sted?

De store gravhaugene fra Karmøy viser at vi har mye materiale fra 700 og 900 -tallet, men lite fra 800-tallet.

Vi gikk tilbake til bussen og kjørte videre til *Reheia*, som ligger på grensen mellom Avaldsnes og Torvastad kommune. På et langstrakt bakkedrag i innmarka mellom flere gårder lå 6 storhauger på rekke og rad. Anlegget, som er Norges største samling av bronsealderhauger fra EBA, er datert til 1380-1100 f. Kr. Opprinnelig lå det 7 store og flere mindre hauger på stedet. Fra Reheia hadde vi fin utsikt over til Avaldsnes.

Vi stoppet på parkeringsplassen hvor det var satt opp to informasjonsskilt. På et av skiltene kunne vi lese om "Fyrstegraven" hvor det i 1831 ble funnet rester av en mann som lå i et hellesatt gravkammer med rikt våpenutstyr. I en annen haug "Guttormshaugen" (lokalt Prinsahaugen) som er den største av haugene, ble det i gravkammeret funnet en sjelden armring av gull. Haugene, som er ca. 30m i diameter og 5-7m høye, ble undersøkt på 1800- tallet, men ikke alle har gitt funn. Gjenstandene som er funnet i de store bronsealderhaugene ved Avaldsnes, viser at menneskene som bygde disse haugene for mer enn 3000 år siden var med i et internasjonalt kontaktnett som strakte seg fra Karmsundet i nord til Middelhavet i sør, til Russland i øst og Irland i vest. De tilhørte et herskende aristokrati som kulturelt og politisk manifesterte seg selv gjennom monumentale minnesmerker.

Vi fortsatte videre mot *Skudeneshavn* på sør-spissen av Karmøy hvor vi skulle innta vår lunsj på restaurant Lanteren.

Etter en velsmakende fiskesuppe, var vi klare til en times byvandring i *Gamle Skudeneshavn*. Vi delte oss i to grupper med hver vår guide og vandret rundt mellom hyggelige småhus i smale gater. Grunnlaget for Skudeneshavns rikdom på begynnelsen av 1800- tallet var silda. 22.000 fiskere kunne ligge her og vente på silda som kom i januar og varte i 5-7 uker. I dag er 130 hus fra denne tiden bevart og regulert av vern, mens 13 anlegg er fredet. Byen har kanskje Norges viktigste sjøhusrekke. I dag er 30-40% av husene sommerboliger da det ikke er boplikt her.

Siste post på programmet denne dagen var *Ferkingstad* på Vestre Karmøy, helt ute ved havet. Her er det funnet store naustanlegg og spor etter det en antar er en kongsgård. Sagnet forteller at det var krig mellom kongen på Ferkingstad og kongen på Avaldsnes, og at kong Augvald med sine to døtre og sin hellige ku falt i krigen.

Etter slektstavlene i de fleste gamle kildene skal kong Augvald ha levd i FVT (c. 400-600 e. Kr.).

Vi måtte gå et stykke langs sjøen på en steinet sti for å komme til lokaliteten nede ved Hop der Arnfrid påviste tuftene fra to naust og et båtopptrekk. Det lengste naustet målte 33m. Dateringer tyder på at båtnaustene ble brukt fra og med yngre romertid til inn i vikingtiden. Landet har hevet seg siden naustanlegget var i bruk, og i dag ligger naustene ca 1,5 – 2m over havflaten. Arnfrid hadde med seg en illustrasjon av "kongsborgen" som biskop Neumann fikk tegnet da han besøkte tuftene her i 1838. Denne skal ha ligget lengre opp i terrenget mot en liten høyde (tuftene på Røysane). Jan Petersen foretok arkeologiske undersøkelser av stedet i 1923, og han konkluderte med at det på Røysane hadde vært en hel samling med hus, en liten landsby, der husene lå sammen på en måte som fra før ikke var kjent i landet.

På grunnlag av keramikkfunn ble bygningsrestene datert til FVT (c. 400-600 e. Kr.)

På Ferkingstad er det også funnet ruiner etter en middelalderkirkegård.

Den er rund, ca. 45m i diameter og tydelig irsk/keltisk inspirert.

Vi takket Arnfrid Opedal for en fin og lærerik dag og overrakte Selskapets gave.

Søndag 14. juni

Vi startet fra hotellet kl. 08.50 mot Arsvågen i Vestre Bokn der vi skulle ta fergen over til Mortavika på Rennesøy kl. 10.00. Det viste seg at fergen ikke gikk før kl. 10.30 (vi hadde fått oppgitt feil tid), så det ble tid til en liten kaffe på kaien mens Elisabeth Farnes fortalte om *Sørbø kirke* hvor vi skulle gjøre en kort stopp. Kirken er en av fire tidlige steinkirker fra middelalderen som ligger på øyene i Ryfylke (Kvitsøy, Talgje, Sørbø og Hesby på Finnøy). Disse er små, enkle, kirker med skip og kor og bygd i romansk stil. De er reist på sentrale storgårder i området, og Sørbø kirke som sto på gården Sørbø, var krongods i middelalderen. I 1308 ble kirken med pavelig godkjenning et av de 14 kongelige kapellene. (Sørbø, Avaldsnes og Fana er de eneste av de kongelige kapellene som fortsatt står.)

Sørbø kirke er blitt restaurert flere ganger, siste gang under arkitekt Håkon Christie som tilbakeførte den til sitt opprinnelige middelalderpreg. Detaljer i utsmykningen viser påvirkning fra domkirken i Stavanger. Bortsett fra det opprinnelige steinalteret, er lite bevart av interiøret.

På Sørbø har det også stått et steinkors.

Vi fortsatte mot *Utstein Kloster* på Mosterøy hvor vi skulle ha omvisning kl. 12.00. Klosteret som ble grunnlagt under Magnus Lagabøter, ca. 1260, er Norges best bevarte klosteranlegg fra middelalderen. Vi hadde litt tid på egen hånd før omvisningen startet, så vi spaserte rundt på klosteranlegget og nøt det vakre kulturlandskapet.

Vi møttes i klostergården der den lokale guiden ga oss en innføring i klosterets historie gjennom tidene; fra kongsgård til kloster og tilslutt herregård.

Utstein var en annen av Harald Hårfagres fem kongsgårder på Sør-Vestlandet, og stedet er nevnt av Snorre.

Magnus Håkonsson (Lagabøter) bodde her fra 1260-63, men da hans far Håkon Håkonsson dør på Orknøyene, må han reise til Bergen for å bli tatt i ed som Norges konge. Han gir derfor Utstein til augustinermunkene i Olavsklosteret i Stavanger. Antagelig har det allerede stått en kirke (kongelig kapell) på stedet som munkene tok i bruk som klosterkirke, da kirken ligger på nordsiden, og ikke som vanlig er, på sørsiden i klosteranlegget. Guiden fortalte at det på det meste bodde

12-20 munkar her i tillegg til legbrødre som hjalp til med den daglige driften. Vi fikk høre om augustinerordenen og om livet i klosteret.

Utstein Kloster hadde betydelige jordeiendommer og var en viktig maktfaktor, bl.a. fordi det er svært fruktbart på Mosterøy og de kunne i tillegg kontrollere skipsfarten. Bygningene som ligger rundt en firkantet klostergård er oppført i kistemur, og det er brukt kleberstein rundt portaler og vinduer. Kleberen ble hentet fra de lokale bruddene på Rennesøy og Åmøy. Stilen er tidlig gotisk, og detaljene i utsmykningen viser slektskap med Bergensgotikken.

Klosteret har vært brannherjet to ganger på 1500- tallet, og det opphørte som alle andre klostre ved innføring av Reformasjonen. I 1539 ble det stormet og brent.

Anlegget sto deretter som ruin i lengre tid og forfalt.

Da familien Garman flyttet hit i 1750, ble bygningene satt i stand og sterkt forandret. Klosteret ble nå brukt som herregård for futen og hans familie.

Det er vanskelig å si hvor mye av middelalderanlegget som er bevart da bygningene har vært restaurert mange ganger, men deler av kirken og østfløyen skriver seg fra kongsgårdstiden.

Sørfløyen med den store matsalen (refektoriet) med kjøkkenet ved siden av, blir i dag brukt til konferanser og selskaper. Kirken, som har en flott akustikk, blir mye brukt til konserter. I dag eies og drives anlegget av en stiftelse, mens koret i kirken ble overtatt av Staten i 1899.

Nylig har Riksantikvaren hvitkalket alle utvendige vegger, og det ble en diskusjon rundt dette.

Etter at vi hadde fulgt guiden gjennom klosteranlegget, kjørte vi bort til Utstein Kloster Hotel hvor vi inntok vår lunsj.

Etter lunsj fortsatte vi videre til *Austre Åmøy*, hvor vi skulle se noen av landets viktigste helleristningsfelt fra YBA (c.1000-500 f. Kr.)

Arkeologisk museum møtte mannsterke opp med Einar Solheim Pedersen, leder for formidlings- og publikumstjenesten, arkeolog Mari Høgestøl og teknisk konservator Bitten Bakke. Etter at bussen hadde sluppet oss av på hovedveien ved kirkegården, gikk vi nedover en liten stikkvei mot sjøen der ristningene lå. Austre Åmøy har den største konsentrasjonen av helleristninger i Rogaland, og de største og mest kjente feltene ligger langs sjøen på sørsiden av øya. Helleristningene ligger i dag innenfor et landskapsvernområde der c. 250 mål av landskapet rundt feltene ble fredet i 1991. Mari fortalte innledningsvis om Riksantikvarens nasjonale bergkunstsprosjekt der Arkeologisk museum, i samarbeid med Rogaland fylkeskommune, har etablert en tverrfaglig bergkunstgruppe som skal arbeide med dokumentasjon og bevaring av helleristninger i Rogaland. På Åmøy ligger 15 felt med over 1200 figurer.

Vi vandret på en sti langs stranden som delvis gikk over flere av feltene.

Skip er mest vanlig her, men det finnes også fotsåler, solfigurer og skålgroper.

Mest oppsiktsvekkende var de fire store kveitefigurene som er funnet.

Mari fortalte at ristningen ble registrert allerede i 1893 av prof. Gustafson, men den grundigste undersøkelsen ble gjort i 1930- årene av Eva og Per Fett, som også publiserte funnene. Ved hjelp av en NASA skanner har prosjektgruppa kunnet påvise at mange av de tidligere oppmålingene av ristningene er feil.

Bitten fortalte om helleristningenes tilstand og hvordan de er utsatt for forvitring og slitasje. Vi fikk også høre hvilke tiltak som er satt i gang av for å bevare feltene best mulig. Tilslutt nevnte Bitten at de har laget en film om helleristningene på Austre Åmøy som ligger på nettsiden til Arkeologisk museum.

Jernaldergården på Ullandhaug var siste stopp på dagens program.

Vi ble tatt imot av arkeolog Trond Løken fra Arkeologisk museum som viste oss rundt på anlegget. Han fortalte om gården fra YRT/FVT (c. 300-550 e.Kr.), om rekonstruksjonen og om bruken av jernaldergården i dag.

I Rogaland er det registrert c. 400 slike gårdsanlegg fra EJA.

Jernaldergården på Ullandhaug ble undersøkt i 1965, og i 1967-68 ble hele tunet gravd ut. De arkeologiske undersøkelsene, som ble ledet av Bjørn Myhre, var det største utgravningsprosjektet som til da var gjennomført i Rogaland.

Gårdsanlegget, som er på c. 60-80 mål, består av to parallelle langhus og et litt mindre hus. I tillegg er det funnet en geil og spor etter gjerder som skilte innmark fra utmark. Det ligger også flere graver på stedet, både fra E og YJA.

Vi gikk inn i husene hvor det var tent opp i ildstedene på jordgulvet. Trond fortalte om konstruksjonen av husene og om hvilke gjenstander som var funnet her som kunne fortelle noe om bruken og datering. Det hadde vært tre bruksfaser på gården, med endret rominndeling av fjøs, boligrom og lager.

En har regnet ut at det bodde c. 20 mennesker i det ene langhuset og 8-10 i det andre. Gjennomsnittlig levelader var mindre enn 40 år, og 50% døde før de var 5. Etter at gården brant ned og fraflyttet, ble stedet brukt som gravplass.

Trond nevnte flere årsaker til at gården ble lagt øde: overutnytting av ressursene, klimaendringen fra c. 550 med kalde somre og dårlige avlinger, og omstrukturering/sentralisering av folk for å oppnå bedre maktkontroll.

Vi satte oss i bussen igjen etter en lang dag og ankom Radisson SAS Atlantic Hotel. Om kvelden var det festmiddag med taler og mange gode historier, og preses Christen Aass overrakte Selskapets gave til Elisabeth Farnes som hadde utarbeidet det faglige programmet for turen i samarbeid med Arkeologisk museum.

Mandag 15. juni

Etter en kort spasertur fra hotellet ankom vi *Stavanger domkirke*.

Kirken ble åpnet spesielt for oss denne dagen, og vi fikk overlatt nøkkelen av kirketjeneren til å låse etter oss.

Stavanger domkirke var den tredje største kirken i Norge i middelalderen, og er også den best bevarte. Den har vært i kontinuerlig bruk gjennom 900 år, og fremstår i dag nesten som den var i høymiddelalderen omkring år 1300.

Vi startet ute der Elisabeth Farnes fortalte om kirkens historie, om kildematerialet og bakgrunnen for etableringen av Stavanger bispesete.

1125 regnes som bispesetets grunnleggelse, men arbeidet med domkirken ble trolig påbegynt noen år tidligere. Kirken, som ble bygd i romansk stil, har klare engelske forbilder. Antagelig var det engelske byggmestre som sto for steinarbeidene. Den første biskopen, Reinald, var også engelsk, og kirken er dedisert til St. Svithun som var skytshelgen av Winchester.

Kirken er en basilika (67m lang) med hevet midtskip og sideskip. Opprinnelig hadde den et tårn i vest som nå er forsvunnet. Vi gikk rundt domkirken og beundret utsmykningen av de vakre portalene i nord- og sørveggen.

I 1272 brant kirken, og den fikk da et nytt og utvidet kor i gotisk stil.

Det nye koret var hele 2/3 av skipets lengde og med tårn på hver side i øst.

Innflytelsen fra England er fremdeles tydelige. Det nærmeste forbilde for koret er Englekoret i Lincolnkatedralen. Elisabeth viste til de engelske detaljene i arkitekturen, og Egil Mikkelsen fortalte om konge- og fyrstehodene som var plassert oppe på

østveggen - Magnus Lagabøter og sønnene hans som vi skulle møte igjen inne i koret i kirken.

Vi gikk inn i kirken og stoppet ved det såkalte "Syndebukk-kapitelet" ved sør-inngangen i skipet. Motivet er blitt tolket som en billedlig fremstilling fra det Gamle Testamentet om Aron og Syndebukken (3. Mosebok, kap.16), men denne tolkningen er senere blitt utfordret. Elisabeth nevnte også at kapitelet ikke passet til søylen og at det var av en annen klebertype. Billedutsmykningen viser også slektskap med lombardisk influert kunst i Bergen, så antagelig er dette kapitelet hentet fra en av kirkene der. I skipet kunne vi også beundre kapiteler og bueganger som var utført i anglo-normannisk stil, og i koret fikk vi en orientering om gotikkens bærende prinsipper med spissbuer, ribbehvelv og knippepillarer.

Etter Reformasjonen mistet Stavanger sitt bispesete. Det ble flyttet til Kristiansand av Christian 4, men 1925 ble bispesete delt mellom Agder og Stavanger.

Tilslutt beundret vi de flotte treskjærerarbeidene til Andrew Smith som hadde utført mesteparten av kirkeinteriøret. Hans prekestol fra 1658 regnes som et av hovedverkene i kirkekunsten fra barokken.

Vi fortsatte videre til fots langs Breiavatnet og oppover bakken til *Arkeologisk museum* hvor vi skulle få en orientering om museet og besøke utstillingene. Her skulle vi også innta vår lunsj.

Vi ble tatt imot av Einar Solheim Pedersen og pedagog Ellen Bøe Nedrehagen. Einar fortalte om Arkeologisk museum som fra 01.01. 2009 var blitt en del av Universitetet i Stavanger. Museet er et rent arkeologisk museum, men har en tverrfaglig forskningsprofil der ulike fagfolk arbeider sammen for å gjenskape Rogalands forhistorie.

Museet har sterkt fokus på formidling (c.15 årsverk) og var et av de første i landet som fikk egen skoletjeneste på 1970-tallet. Museet ble ombygd i 1991 og fikk nye arkeologiske basisutstillinger. Det har også kapasitet til å ta imot store internasjonale utstillinger, som f. eks. Kinautstillingen "Solens Reise" der museet samarbeidet med 10 museer i 7 forskjellige land.

Ellen fortalte om basisutstillingene som er tematisk ordnet etter 5 tema:

Naturen som ressurs, menneskene, ly og varme, livberging og religion. Innenfor hvert tema er det egne montre fra alle tidsperioder av forhistorien.

I tillegg finnes et Museotek (publikumsarkiv) med arkeologisk og naturhistorisk informasjon fra alle kommunene i Rogaland. Den årlige utstillingen "Spor i jord" forteller om det siste årets arkeologiske utgravninger og stiller ut gjenstander som er funnet herfra. Ellen fulgte oss rundt i utstillingene, og vi fikk også se funnene fra utgravningene på Tjora som vi skulle besøke senere på dagen.

Etter lunsj i museets moderne kantine, kjørte bussen oss til *Hafrsfjord* og Møllebukta der det kjente monumentet "*Sverd i fjell*" sto. Vi hadde også fått med oss arkeologen Helge Sørheim fra Arkeologisk museum som skulle guide oss resten av denne dagen.

Monumentet med de tre enorme bronsesverdene ble reist til minne om slaget i Hafrsfjord og Norges samling i 872. Egil fortalte om Harald Hårfagre og leste om slaget i Hafrsfjord fra Harald Hårfagres saga i Snorres Heimskringla.

Elisabeth fortalte om sverdene og om kunstneren Fritz Røed som vant konkurransen om minnesmerket. Monumentet ble avduket av kong Olav i 1983.

Vi fortsatte videre til *Tjora* i Sola kommune der Arkeologisk museum holdt på å avdekke et stort bosettingsområde i tilknytning til flere gravhauger fra E og YJA som ble undersøkt på Orshaug i 2008. Området som var på ca. 17 mål, skulle frigis til utbygging. Vi ble tatt imot av feltleder Niall Oma Armstrong som hadde brettet tilside et stykke av presenningen slik at vi skulle få et inntrykk av feltet og hvordan utgravningen var organisert. Det blåste sterk vind så det var vanskelig å unngå at noen av jordmarkeringene ble virvlet opp av vinden.

Matjorda var gravd vekk ved flateavdekning, og bare en halv meter under denne hadde arkeologene funnet stolpehull, branngroper og formasjoner i jorda som tydelig var merker etter husvegger. Det var også funnet ardsplor, mørke striper i sandjorda, som viste hvordan arden hadde laget renner til å dyrke og så i.

Niall fortalte at de hadde avdekket stolpehull etter flere hus hvorav de aller eldste trolig stammer fra YSA, ca. 2000 år f. Kr. Disse husene som var 14 -15m lange, har hatt en takbærende stolperække i midten. Det var også funnet stolpehull etter et mindre hus fra bronsealderen og et stort treskipet hus fra eldre jernalder (sml. Jernaldergården på Ullandhaug) der den nedre delen synes å ha vært fjøs.

Niall utelukket ikke at de ville finne flere hus, og kanskje er dette en landsbystruktur som viser kontinuerlig bosetning over lang tid, fra yngre steinalder og fram til vikingtiden. De eneste gjenstandsfunnene så langt var noen potteskår, en flintskrape og en pilespiss av flint.

Det gjensto fremdeles å finne ut forbindelsen mellom bosetning og gravplass, idet de fleste husstrukturene er langt eldre enn gravhaugene som ble undersøkt her i fjor.

Neste stopp på programmet var *Sola ruinkirke* som lå på toppen av et bakkedrag like nord for Sola lufthavn. Fra kirken var det flott utsikt mot havet og skipsleia i vest. Det er grunn til å tro at kirken ble oppført på, eller like ved, tunet til den gamle Sola gården, der Erling Skjalgsson tidlig på 1000- tallet hadde høvdingsetet sitt. Dagens kirke, som i utgangspunktet er en kirkeruin fra middelalderen, er gjenoppbygd av arkitekt Louis Kloster i 1992-1995 .

Den romanske steinkirken, som opprinnelig besto av et lite skip med tårn i vest og rett, avsluttet kor, ble påbegynt på 1100-tallet og var i bruk frem til 1842 da Sola fikk ny sognekirke. Deretter sto kirken som en åpen ruin til 1880 da kunstmaler Johan J. Bennetter kjøpte steinmurene og bygde kirken om til atelier og bolig. I årene mellom 1907 og 1940 sto kirken igjen som ruin, men etter utbruddet av 2. Verdenskrig rev de tyske okkupasjonsmaktene ned det meste av steinmurene. Helge fortalte om restaureringsarbeidene på 1980-tallet som førte til en gjenreisning av de to største åpningene i kirken, korbuen og åpningen mellom skipet og tårnfoten. De arkeologiske undersøkelsene av kirkeruinen i 1986 (Alf Tore Hommedal) avdekket 31 graver og levninger etter 83 mennesker, stolpehull etter gårdshus fra YJA, samt rester etter et middelaldersk klokkestøperi i tårnfoten.

Tilslutt nevnte Helge at det i premissene for arkitektkonkurransen og gjenoppbyggingen av Sola kirke ble fastslått at Bennetters ombygninger skulle tas vare på, og at en i den nyoppførte bygningen, klart skulle kunne skille bevarte, originale murpartier fra de nyoppførte delene.

Etter gjenoppbyggingen fremstår kirken i dag som en dialog mellom gammelt murverk og moderne bygningsmaterialer som herdet glass og glassbyggerstein, der vekslingen mellom lys og mørke spiller en vesentlig rolle for opplevelsen av kirkerommet.

Tilslutt besøkte vi "Domsteinane" i Ølbergskogen, også dette i Sola kommune. Her hadde Sola Historielag i 2008 rekonstruert et delvis ødelagt og forsvunnet kulturminne som var kjent gjennom tidene som "Domsteinane" eller dommersteinene. Helge Sørheim ledet oss inn på en liten sti i den tette skogen, og plutselig sto vi foran en rydning hvor det lå en stor steinsirkel. Sirkelen var markert i ytterkant med 24 oppreiste bautasteiner som igjen var forbundet med hvite, mindre steiner. I sentrum av sirkelen, innenfor en mindre steinsirkel, lå en større, firkantet, flat stein, liksom et bord, og ved dette to oppreiste hvite steiner. Selve sirkelen var inndelt i 8 like felt av mindre steiner som strålte ut fra sentrum, omtrent som eikene i et hjul.

Helge fortalte historien om monumentet og om rekonstruksjonen. Den første beskrivelsen vi har av "Domsteinane" er amtmann de Fines nedtegning fra 1745, men monumentet er nevnt en rekke ganger gjennom 1800- og første halvdel av 1900- tallet. Vi fikk høre at på grunn av sandflukt fra stranden, sterk erosjon og treplanting, har steinsirkelen vært helt eller delvis skult gjennom tidene. Etter hvert har lokale bønder forsynt seg av steinene, og monumentet forfalt og ble liggende brakk. Etter at Rogaland fylkeskommune undersøkte Domsteinane i 2006 uten å gjenfinne steinsirkelen, fikk Sola Historielag tillatelse til å rekonstruere monumentet mot at de opprinnelige steinene som ble funnet ble overgravd. Som mal brukte de beskrivelser og eldre tegninger fra 1822 (Sjøborg) og 1879 (Lorange).

Hva steinsirkelen en gang ble brukt til, har det vært delte meninger om. Som navnet (dommersteinene) antyder, kunne en tro at det dreide seg om et domsted eller et tingsted. Helge fortalte at i Sverige kalles slike steinsirkler for domarringer. Imidlertid mener de fleste forskere at dette er gravanlegg. Lignende steinsirkler er bl.a funnet på Hunn og på Gunnarstorp i Skjeberg.

Det er ikke funnet gjenstander som kan gi noen datering av "Domsteinane".

I Norge dateres slike steinsirkler vanligvis til EJA (førromersk jernalder) og noe bakover i tid til YBA.

Før vi gikk tilbake til bussen hadde vi en kort matpause med medbrakte baguetter og kaffe.

Deretter kjørte vi mot Stavanger Lufthavn Sola hvor vi skulle ta flyet tilbake til Oslo kl. 19.15. Vi var enige om at vi hadde hatt en interessant og opplevelsesrik tur, i tillegg til at værgudene hadde vist seg fra sin beste side gjennom alle de 4 dagene.